

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/121/9-16>

Aytən Əliyeva
AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0005-0028-6082>
dissertant1@gmail.com

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında milli-mənəvi oyanışın təzahürləri

Xülasə

Tənqidi-realistik satirik ədəbiyyatın yaradıcısı, böyük yazıçı, dramaturq, jurnalist və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə zəngin yaradıcılığı ilə həyatın və cəmiyyətin dərin qatlarını realist boyalarla açıb göstərmişdir. Ədibin yaratdığı *Molla Nəsrəddin* məcmuəsi, 1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının mənə və ruhunu doğru ifadə edən ən nüfuzlu mətbuat orqanı kimi tanınmışdır. Yazıçının *Ölülər* komediyasında milli-mənəvi oyanışa və ictimai-mədəni tərəqqiyə üstünlük verilirdi. Azərbaycançılıq ideyasını özündə ehtiva edən *Anamın kitabı* adlı möhtəşəm əsərində isə xalqı milli birliyə, soykökə və zəngin dilimizi qorumağa səsləyən qiymətli bir xəzinə kimi, qaranlıq dünya üzərindəki mənəvi qalibiyyətləri ilə dövrün tələb etdiyi mütərəqqi ictimai fikir uğrunda apardığı mübarizə ilə təsvir olunmuşdur.

“Qurbanəli bəy” hekayəsində isə Qurbanəli bəy Qapazlı kəndinin mülkədarı və ağası olaraq haqsızlığın tərənnümçüsüdür. “Xanın təsbehi” hekayəsində isə İslam aləmində müqəddəs əşya sayılan təsbeh vasitəsilə, yəni din adı altında edilən bir çox özbaşınalıqlar təsvir olunmuşdur. “Dəllək” hekayəsində savadsızlığın hansı bəlalara səbəb ola biləcəyi açıq şəkildə göstərilmiş, “Taxıl həkimi” hekayəsində isə ziyalının ziyalı adına xələl gətirən hərəkatı tənqid olunmuşdur. “Saqqallı uşaq” hekayəsində sərlövhə, cəmiyyətin mənən şikəst etdiyi, avam və savadsız hala saldığı yaşlı kişi – Kəblə Əzim, saqqallı uşaq simvolik adı ilə ifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, Mirzə Cəlilin *Molla Nəsrəddin*, “Hop-hop”, “Lağlağı”, “Dəli”, “Cızvızçı”, “Hərdəmxəyal”, “Yuxusuz Molla əmi” imzaları ilə qələmini sınadığı haqqında da məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *rənqidi-realizm, Molla Nəsrəddin, Ölülər, Anamın kitabı, Dəli yığıncağı, hekayələr*

Aytan Aliyeva
Central Scientific Library of ANAS
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0005-0028-6082>
dissertant1@gmail.com

Manifestations of National-Spiritual Awakening in the Creativity of Jalil Mammadguluzadeh

Abstract

The founder of critical realistic satirical literature, the prominent writer, playwright, journalist, public figure Jalil Mammadguluzadeh revealed the deep layers of life and society with realistic colors with his rich creativity. After the 1905 revolution, the “Molla Nasraddin” satirical periodical founded by the writer was recognized as the most influential press agency that accurately expressed the essence and spirit of the people's liberation movement in Azerbaijan. The main priority in the writer's comedy “Olular” (The Dead), was the national-spiritual awakening, social-cultural progress. In his magnificent work called “Anamin kitabı” (The Book of My Mother), which contains the idea of

Azerbaijanism, he described the people as a precious treasure calling for national unity, the protection of our lineage and rich language, with its moral triumphs over the dark world and its struggle for the progressive public opinion required by the times. Gurbanali Bey is a glorifier of injustice as the landlord of Gapazli village in the story of "Gurbanali Bey". Many arbitrariness is described through the prayer beads, which is considered a holy object in the Islamic world, in the name of religion in the story "Khanin tesbehi" (Khan's Prayer Beads). In the story "Dellak" (Barber), he revealed the problems that illiteracy can cause, and in the story "Takhil hekimi" (Doctor for Grain), the action of an intellectual that undermines the name of an intellectual was criticized. In the story "Saggallı ushag" (The Bearded Boy), the title is expressed by the symbolic name of "the bearded boy" - Kabla Azim (Kabla Azimler), an old man whom the society crippled and made illiterate. In addition, it was also noted that Mirza Jalil tried his pen with the signatures "Molla Nasreddin", "Hop-hop", "Laglagı" (Chatterer), "Dali" (Mad), "Jizvizchi", "Hardamkhayal" (Light-minded), "Yukhusuz Molla ami" (Sleepless Uncle Molla).

Keywords: *critical-realism, Molla Nasraddin, "Olular", "Anamin kitabı", "Dali yighinjaghi", stories*

Giriş

"Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutmuş dahi insan, yazıçı, publisist, filosof, mütəfəkkir, xalqımızın mədəniyyətini çox zənginləşdirmiş bir şəxsiyyətdir. O, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin klassikidir. Eyni zamanda, o bizim müasirimizdir, o, bu gün də bizimlədir, bizim sıralarımızdadır. Bizimlə bərabər Azərbaycanın müstəqilliyinə sevinir və bizimlə bərabər Azərbaycan Respublikasının daim müstəqil dövlət olması uğrunda öz yaradıcılığı ilə, qoyduğu mənəvi irslə çalışmaqdadır. Əsrimizin əvvəlində fəaliyyətə başlayan Cəlil Məmmədquluzadə bu gün, əsrimizin sonunda bizim üçün mənəviyyat mənbəyidir, mənəvi dayaqdır"

(Heydər Əliyev).

Tənqidi-realistik satirik ədəbiyyatın yaradıcısı, böyük yazıçı, dramaturq, jurnalist və ictimai xadim Məmmədquluzadə Cəlil Məmmədqu lu oğlu (ədəbi təxəllüsü Molla Nəsrəddin; 22.02.1869, Naxçıvan şəhəri – 04.01.1932) zəngin yaradıcılığı ilə həyatın və cəmiyyətin dərin qatlarını realist boyalarla açıb göstərərək Azərbaycan ədəbiyyatını tənqidi realizm səviyyəsinə qaldırmışdır.

Realizm üslubunun forma və məzmun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün Mirzə Cəlilin əsərləri əvəzsiz və tükənməz mənbədir. *Çay dəstgahı* (1899) allegorik mənzum dramı onun ilk əsərlərindən biridir. Bu əsərdə o, allegorik vasitələrlə mənsub olduğu xalqın milli oyanışına xidmət etmişdir.

Mənəvi həyatını doğma xalqının, bütün zəhmətkeşlərinin azadlığı və səadəti yolunda mübarizəyə həsr edən, ədəbiyyat və mədəniyyət xəzinəmizi əvəzsiz incilərlə zənginləşdirən böyük ədibimizin ölməz əsərləri artıq çoxdan oxucuların qəlbini fəth etmişdir. Onun yaradıcılığı uzun əsrlər boyu milyonların zəkasının daha da yüksəlməsinə və parlamasına xidmət edəcəkdir.

Tədqiqat

Mirzə Cəlil 1903-cü ildən Tiflisdə nəşr edilən *Şərqi-Rus* qəzeti redaksiyasında işləmişdir. Yazıçı və jurnalist kimi püxtələşməsində *Şərqi-Rus* qəzeti və onun redaktoru M.A.Şahtaxtının mühüm rolu olmuşdur. "Poçt qutusu" adlı ilk mətbu əsəri, "Kişmiş oyunu", L.N.Tolstoydan tərcümə etdiyi "Zəhmət, ölüm və naxoşluq" hekayələri ilk dəfə bu qəzetdə dərc edilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaratdığı *Molla Nəsrəddin* məcmuəsi 1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının məna və ruhunu doğru ifadə edən ən nüfuzlu mətbuat orqanı kimi tanınmışdır. Bu məcmuədə inqilab düşmənlərinə, mütləqiyyətə, irticaçılara qarşı ən kəskin satiralar, həcvlər, təziyanələr yazılırdı. 1906–1911-ci illərdə *Molla Nəsrəddin* İran şahı Məhəmmədəli şahın taxtdan salınması və qovulması, məşrutə mücahidlərinin inqilabi fəaliyyəti ruhunda olduqca kəskin və təsirli yazılar dərc edirdi. İstər Azərbaycanda, istərsə də İran və Türkiyə ölkələrində istismarçılara qarşı aparılan şərəfli mübarizələrdə *Molla Nəsrəddin* elə mütərəqqi bir iş görmüşdür ki, onu inqilab hərəkatı tarixi heç bir zaman unutmayacaqdır.

Xalqa arxalanan və “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!” xitabı ilə işə başlayan *Molla Nəsrəddin* məcmuəsi oxucular arasında müstəsna şöhrət qazanmış, ildırım sürəti ilə yalnız Azərbaycana, Qafqaza deyil, bütün Yaxın Şərqi yayılmışdı. İlk nömrəsində məcmuə intibah zərurətini “şirin yuxuda yatan millətin təsviri” ilə vermişdir (Mir Cəlil & Hüseynov, 1982, p. 81).

İlk nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də (20-də) çıxan *Molla Nəsrəddin* jurnalının nəşrinə başlamaqla o, Azərbaycanda, eləcə də türk-müsəlman dünyasında ilk dəfə satirik jurnalistikanın əsasını qoydu. Həmin vaxtdan o, *Molla Nəsrəddin* adı ilə tanındı. M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadı, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar kimi yazıçı və jurnalistlərlə möhkəm ideya-yaradıcılıq əlaqəsi yarandı. C.Məmmədquluzadənin təbliğ etdiyi dərin demokratizm və azadlıq ideyaları jurnalın ümumxalq məhəbbəti, beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazanmasına səbəb oldu. Çar hökuməti onu tez-tez məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edir, “Qeyrət” mətbəəsində axtarışlar aparır, bəzən də *Molla Nəsrəddin*in nəşrini dayandırır.

Molla Nəsrəddin jurnalı müəyyən fasilələrlə iyirmi beş il çap olunmuşdur. O, əvvəlcə Tiflisdə (1906–1918), az bir müddət Təbrizdə (1921), sonra isə Bakıda (1922–1931) fəaliyyət göstərmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, jurnalın Tiflisdə 370, Təbrizdə 8, Bakıda isə 398 nömrəsi çıxmışdır.

Jurnalın maraqlı, rəngarəng proqramı vardı. İlk nömrə aşağıdakı proqramla dünya işığına çıxıb böyük canlanmaya səbəb olmuşdu:

1. Məqalələr
2. Kəskin tənqidlər
3. Felyetonlar
4. Məzhəki şeirlər
5. Məzəli teleqramlar
6. Satirik hekayələr
7. Lətifələr
8. Poçt qutusu
9. Məzhəki elanlar
10. Xüsusi elanlar
11. Karikatura və illüstrasiyalar (Mir Cəlil & Hüseynov, 1982, p. 25).

Mirzə Cəlilin əsərləri bir sıra dillərə tərcümə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında bir sıra küçə və mədəni-maarif müəssisəsinə (o cümlədən Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrına, Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Ədəbiyyat Muzeyinə) C. Məmmədquluzadənin adı verilmişdir. Keçmiş Astraxan rayonu və şəhəri 1967-ci ildə onun şərəfinə Cəlilabad, vaxtilə müəllimlik etdiyi Baş Nəraşen kəndi isə Cəlilkənd adlandırılmışdır. Naxçıvanda və Cəlilabadda heykəli qoyulmuşdur. Bakıda və Naxçıvanda ev-muzeyləri, Nəhrəm və Cəlilkənd kəndlərində xatirə muzeyləri açılmışdır. Anadan olmasının 100 və 125 illik yubileyləri geniş qeyd olunmuşdur.

Ümummilli liderin Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində dərin izlər qoyan Üzeyir Hacıbəyli, Nəriman Nərimanov, Səməd Vurğun, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə və başqalarının ev-muzeylərinin yaradılmasındakı şəxsi təşəbbüsü onun milli dəyərlərimizə verdiyi ən böyük qiymətin bariz nümunəsidir. Ulu öndərin yüksək dəyər verdiyi sənətkarlardan biri də yazıçı, dramaturq və publisist Cəlil Məmmədquluzadədir. “Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı elə bir dəryadır ki, o dəryanın dibinə gedib çatmaq, hamısını əhatə etmək mümkün deyildir” deyən Heydər Əliyev 1994-cü ilin dekabrında ədibin ev-muzeyinin açılışında unudulmaz sənətkarın xatirəsinə böyük ehtiram göstərərək yazıçıya olan yüksək münasibətin bütövlükdə Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə olan sevgidən qaynaqlandığını nəzərə çatdırmışdır: “Bu gün Azərbaycanın həyatında böyük bir hadisə baş verir. Azərbaycan xalqının böyük yazıçısı, maarifçisi, ictimai xadimi Cəlil Məmmədquluzadənin ev-muzeyi açılır. Bakı şəhərində yeni mədəniyyət ocağı, Mirzə Cəlil ocağı fəaliyyətə başlayır. Bu, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına, onun ədəbi-mədəni irsinə, onun xalqımızın tarixinə əvəzsiz xidmətlərinə verilən yüksək qiymətin rəmzidir. Şübhə yoxdur ki, muzey Mirzə Cəlil dühasının təbliğinə faydalı xidmət edəcəkdir. Xalqımızın mənəvi saflaşmaq yolunda, müstəqillik yolunda mübarizəsinə kömək edəcəkdir” (Heydər Əliyev, 1994).

Ədib kənddə müəllim işləyərkən bədii yaradıcılığa başlamışdır. 1894-cü ildə qələmə aldığı *Danabaş kəndinin əhvalatları* povestindəki Danabaş kəndi tədqiqatçıların fikrincə, Mirzə Cəlilin

müəllim işlədiyi Nehrəm kəndidir. 1890–1897-ci illərdə Nehrəm (Danabaş) kəndində müəllim olan gənc ədib kəndin adət-ənənələrini, əhalisini müşahidə altına almış, bədii əsərlərinin bir neçəsini və *Molla Nəsrəddin* məcmuəsinin bir çox səhifələrini bu kəndə həsr etmişdir. O zamankı Azərbaycan kəndinin və kəndlisinin vəziyyətini, həyat tərzini, düşüncəsini parlaq boyalarla əks etdirən bu əsərdə ciddi ictimai problemlər qaldırılmışdır. Yazıçı povestdə xarakter, davranış və həyata baxışı ilə bir-birindən kəskin fərqlənən surətlər yaratmışdır. Hakim təbəqəni və onun əlaltılarını təmsil edən obrazlarla yanaşı, yoxsul və hüquqsuz insanlar da təsvir olunmuşdur. Xudayar bəy xeyirxah Məmməd həsən əmi və qeyrətli Zeynəbə zülm yaşadır. Qlavaya, qazıya, digər hakimiyyət adamlarına arxalanan Xudayar bəy katdası olduğu kənddə kimi istəsə cəzalandırır. Milli-mənəvi dəyərlərdən üz çevirən Xudayar bəyin öz ailəsindəki davranışı da heç bir əxlaq çərçivəsinə sığmır.

Cəlil Məmmədquluzadənin 1909-cu ildə qələmə aldığı, dörd məclis və beş pərdədən ibarət olan *Ölülər* komediyası milli-mənəvi oyanışa, ictimai-mədəni tərəqqiyə həsr olunmuşdur. *Ölülər* əsərini yazarkən Mirzə Cəlil heç də dinə qarşı çıxmamış, əksinə, islam dininin böyük mənəvi dəyərlərini xalqa çatdırmağa çalışmışdır. *Ölülər* əsərindən uzun müddət din əleyhinə təbliğatda istifadə edilmiş və çox hallarda o, din əleyhinə yazılan bir əsər kimi qəbul olunmuşdur. Ancaq Mirzə Cəlil bu əsəri yaradarkən dinə qarşı deyil, əksinə, dini təhrif edənlərə müxalif çıxmış və dindən istifadə edib fırıldaqçılıqla məşğul olanları ifşa edərək tənqid atəsinə tutmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə bütün yaradıcılığı boyu öz satirik felyetonlarında, məqalələrində, hekayə və dram əsərlərində döənə-döənə dini məsələlərdən gəlir mənbəyi kimi istifadə edən yalançı din mübəlliglərindən bəhs etmiş, onların xalqı cəhalət və geriliyə, mövhumata sürükləməsini satira atəsinə tutmuşdur.

Ölülər əsərinin bu günə qədər yazılan dram əsərləri arasında özünəməxsus xüsusi yeri vardır. Hacılardan, məşədilərdən, bütün müsəlmanlığın təcəssümü olan Hacı Həsənin evində islam dininin həyata, ailəyə, uşaqların tərbiyəsinə, azyaşlı qızların ərə verilməsinə aid iyrənc məsələlərə, kişilər üçün azadlığın “qanuni” olmasına, qadınlar üçün isə islam dini tərəfindən məcburiyyətlə yaşamaları təsvir olunmuşdur. Əsərdə Heydər ağa və Əli bəy kimi fırıldaqçı bəylərlə yanaşı, həmin mühitə gülə bilən tərəqqipərvər İsgəndər obrazı da vardır. İsgəndər mövhumat buxovundan ayrılmaq üçün araq içib keyflənmək yolunu tutur.

Şeyx qaçandan sonra növbə İsgəndərə gəlmişdir: “Diqqətlə baxın, sizin tarix kitabınızda bu, bir qan ilə yazılmış səhifə olacaqdır. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcəklər: ‘Tfu, sizin üzünüze...’ Zəmani ki, ricət məsələsi ortalığa qoyuldu və Şeyx Nəsrullah ölüləri diriltmək ixtiyarını qoydu sizin qabağınıza, siz, dəriçədən mələk axtaranlar, razı olmadınız ölən qardaşlarınızın, bacılarınızın və arvad-uşaqlarınızın dirilməyinə. Niyə? Niyə olmadınız? Ondan ötrü ki, arvadlarınızı yumruq altında öldürübsünüz; ondan ötrü ki, qardaşlarınızın arvadını alıbsınız; ondan ötrü ki, ölən dostlarınızın yetimlərinin malını yemisiniz; razı olmadınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər: ‘Tfu sizin üzünüze!’” (Məmmədquluzadə, 1967, p. 54).

Cəlil Məmmədquluzadənin fəaliyyətində ən dəyərli cəhətlərdən biri də Azərbaycan dilinin inkişafı üçün göstərdiyi xidmətlərdir. Azərbaycançılıq ideyasını özündə ehtiva edən *Anamın kitabı* adlı möhtəşəm əsəri öz müasirliyi ilə çağdaş dövrümüzdə də xalqı milli birliyə, soykökə və zəngin dilimizi qorumağa səsləyən qiymətli bir xəzinədir.

Ana dili məsələsi əsasında yazılan *Anamın kitabı* əsəri Rüstəm bəy, Səməd Vahid və Mirzə Məhəmmədəli adlı üç qardaşın arasındakı mübarizə üzərində qurulmuşdur: Rüstəm bəy — rus intelliqenti libasında, yəni pencək, jilet, nişastalı yaxalı köynək, boğazında qalstuk, nişastalanmış ağ qolları, rus darülfünunda elm təhsil almış rus tərbiyəsi tərəfdarı; Mirzə Məhəmmədəli — İran ürəfası libasında, yəni uca İran bərkü, uzun İran arxalığı, üstündən qurşaq, arxalığın üstündən uzun irani çuxa, gen şalvar, ağ corab, başmaqlarını qapının ağzında çıxarıb yerdə dizüstə oturur; həmişə əlində təsbeh — İran tərbiyəsi tərəfdarı. Səməd Vahid isə — İstanbulda ədəbiyyat dərsi almış, başında qırmızı fəs, əynində pencək, jilet... osmanlı tərbiyəsi tərəfdarı (Məmmədquluzadə, 1967, p. 60).

Yazıçı təxmini 1926–1927-ci illərdə *Dəlilər* əsərini qələmə almışdır. Bu əsəri sonradan *Dəli yığıncağı* adlandırmışdır. İlk dəfə H.Səmədzadə 1938-ci ildə əsəri Bakıda kitab halında nəşr etdirmişdir. Əsərdə hadisələr Cənubi Azərbaycanda cərəyan edir. Ancaq buna baxmayaraq, əhvalat və bəzi surətlər Naxçıvandan alınmışdır. Personajların çoxu həyatda olmuş adamlardır və Naxçıvanda

“Dəlilər məhəlləsində” yaşamışlar. Molla Abbas, Hacı Cəfər, Farmazon Rüstəm, Məkkə Məhəmməd personajları və əhvalat Mirzə Cəlilin yaradıcı qələmi altında tipikləşərək onun yüksək məqsədlərinə xidmət edən bir vasitə olmuşdur.

Əsərin sonu Molla Abbasın çox ağıllı nitqi ilə bitir. Məlumdur ki, Fazil qardaşı Molla Abbasın gözəl arvadı Sonanı onun əlindən alıb özünə siğə etmək istəyir. Məqsədini yerinə yetirmək üçün işi şəriətə salır. Başqa dəlilərin arvadları öz qayınlarına siğə olmaq üçün kəcavəyə girirlər. Ancaq dəli Pırpız Sona kəcavəyə girməyib deyir: “Molla Abbas, o arvadlar ki, öz ərlərini tullayıb ərlərinin qardaşlarına qoşulub gedirlər, o arvadların ucundan qorxuram dünya və aləm dağıla, külli-küfan ola. Molla Abbas, qorxuram ulduzlar yerə tökülə... Vay, nələr görürəm. Molla Abbas, bunlar dəli yığıncağı imiş...” (Məmmədquluzadə, 1967, p. 147).

Həm *Ölülər* əsərində (Keyfli İsgəndərin), həm də *Dəli yığıncağı* əsərində (Molla Abbasın) qaranlıq dünya üzərindəki mənəvi qalibiyyətləri ilə dövrün tələb etdiyi mütərəqqi ictimai fikir uğrunda apardığı mübarizə təsvir olunmuşdur.

Yazıçı tüfeyli çar məmurlarını, lovğa və yaltaq mülkədarları satıra atəşinə tutduğu hekayələr sırasında “Qurbanəli bəy” hekayəsi də var. “Qurbanəli bəy” hekayəsində kəndin adının “Qapazlı” adlandırılması Azərbaycan kəndlilərinin həm bəy və xanların, həm də çar məmurlarının qapazaltısı olmasına işarə edir. Təmsil etdiyi ictimai təbəqənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən qəhrəman, sözü və əməli üst-üstə düşməyən satirik obrazdır. Qurbanəli bəy nökrəri Kərbəlayı Qasımla, aşpaz Əli ilə, qulluqçu qadınla — bir sözlə, aşağı təbəqənin adamları ilə çox kobud rəftar edir. Amma onun rus məmurlarına və onların arvadlarına yaltaqlığı, onlara dönə-dönə dediyi “Mən istəyirəm sizə nökrəçilik eləyim”, “sənə mən nökrəəm”, “nə qədər ki, mən sağam, nökrəəm sənə” sözlərində üzə çıxır. Xudayar bəy Danabaş kəndinin, Qurbanəli bəy isə Qapazlı kəndinin mülkədarı-ağası olaraq haqsızlığın tərənnümçüsüdür.

Böyük yazıçı Mirzə Cəlil təzadlı və təsiredici səhnələr təsvir etməklə ilk növbədə azərbaycanlıların gözünü açmaq, onları elmə, inkişafa, öz hüquqlarını anlamağa istiqamətləndirmək istəmişdir. Bu niyyətlə də “Poçt qutusu” hekayəsini qələmə almışdır. Novruzəli cəhalət içərisində yaşayan yüzlərlə, minlərlə Azərbaycan kəndlilərinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

“Poçt qutusu” hekayəsinin qəhrəmanı Novruzəlinin yaşadığı kəndin “İtqapan” adlandırılması güclülərin kəndlilərə verdiyi əzab-əziyyətin “normal” və “təbii” olması halı kimi xarakterizə edilir. Buna görə də həmvətənlərini cəhalət yuxusundan oyatmaq istəyən yazıçı satiranın köməkliyi ilə mübarizəyə qalxır.

Mirzə Cəlil yaradıcılığında kinayə və eyhamlar əsasən örtülü, lakonik və yığcam olaraq sarsıdıcı zərbə kimi bir anda öz işini qüvvətli şəkildə görür. Yazıçı tənqid və ifşanın ən kəsərli vasitəsi olan satiradan yerli-yerində istifadə edir. Hekayədə yazıçının hadisəyə müdaxilə etməməsi və münasibət bildirməməsi ilə əhvalat öz təbiiliyini qoruyub saxlayır. Bununla da oxucunu düşünməyə, fikirləşməyə və nəticə çıxarmağa səsləyir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında şedevr sayılan “Usta Zeynal” hekayəsini yazıçı 1905-ci ildə qələmə almışdır. Hekayədə mövhumatın, mənasız müsəlman ətələtinin, daim kölə vəziyyətində yaşayıb azadlığın və düşüncənin nə olduğunu bilməyən tiplərdən bəhs edilir. Ədib bu hekayəni nəsihətçilik, məsləhət yolu ilə deyil, həyatı tiplər və xarakterlər vasitəsilə açıb göstərmişdir. Usta Zeynal ömrünü İranda səfalətdə keçirən, yoxsulluq ucbatından yurd-yuvasını tərk edib qürbət ellərdə çörək pulu qazanmaq istəyən minlərlə zəhmətkeşdən biridir. Dini fanatikliyinə görə ədib Usta Zeynalı müsəlman aləminin cəhalətini, ətəletini təmsil edən ədəbi tip kimi yaratmışdır. Öz qüvvəsinə, bacarığına inam hissini itirib hər şeyi Allahın iradəsinə bağlayıb təvəkküldən asılı hesab edir.

Mirzə Cəlil “Xanın təsbehi” hekayəsində qəddar və mənəviyyətsiz Nəzərəli bəyin saysız-hesabsız zülmələrini açıb göstərmişdir. İslam aləmində müqəddəs əşya sayılan təsbeh vasitəsilə, yəni din adı altında edilən bir çox özbaşnalıqlar təsvir olunmuşdur. Hekayə real həyat hadisələrindən götürülmüşdür. Yazıçı İranda Gəleybəyidə Əbdül Səməd xanın evində müsafir olduğu zaman bilavasitə canlı şahidi olduğu hadisələr əsasında “Xanın təsbehi” hekayəsini bədii boyalarla qələmə almışdır.

Böyük yazıçı-dramaturq kiçik həcmli nəsr əsərlərində də böyük mətləblər qoyur, adi danışiq üslubunda çox böyük məsələlərdən söhbət açır, müasirlərinin diqqətini cəlb edir, zəhinləri, mühakimələri sirkələyib hərəkətə gətirirdi.

Mirzə Cəlilin 1892-ci ildə qələmə aldığı “Kişmiş oyunu” adlı birpərdəli məzhəkəsinin əsl məğzi kişmiş oyunu üzərində qurulmuşdur. Nurəlinin məzəli tədbiri — onun mövhumata, seydilərə olan gözüaçaq münasibətini təyin edir. Qaranlıq aləmin zülməti içərisində yaşayan xalq o zülməti məhv etməyə, yer üzündən silməyə də hazır olduğunu göstərmək istəmişdir.

Yazıçı “Kişmiş oyunu” adı altında eyni mövzuda iki əsər yazmışdır. Bunlardan birini ədib 1892-ci ildə Danabaş kəndində müəllimlik fəaliyyəti dövründə yazmışdır. O zaman ədibin “Kişmiş oyunu” kiçik komediya idi. *Şərqi-Rus* qəzetindəki “Kişmiş oyunu” isə hekayə janrındadır. Birinci variant tənqid hədəfinə tuş gəldiyinə görə ikinci variantda ədibin qələminin yumoru və tənqidi daha güclüdür.

“Doğrudan da, C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin, S.S.Axundovun hələ XIX əsrin sonunda formalaşan hekayə ustaları əsrimizin 20-ci illərində də öz ənənəsini yaşadaraq janrın daxili tutumunun, mövzu dairəsinin genişlənməsində mühüm rol oynayırdı” (Qasımov, 1993, p. 138).

Görkəmli yazıçı-ictimai xadim “Dəllək” hekayəsində savadsızlığın hansı bəlalara səbəb olduğunu açıb göstərmiş, “Taxıl həkimi” hekayəsində isə ziyalının ziyalı adına xələl gətirən hərəkəti tənqid olunmuşdur. Lakonik təsvirlərlə “taxıl həkimi”nin — “ziyalı”nın real bədii inikası göstərilir. Bəlaya düşər olmuş insanlara kömək etməli olan bu həkim tapdığı böcəyin bədən quruluşu haqqında kənd camaatına uzun-uzadı moizə oxuyur, sonra şərəfinə düzəldilmiş məclisdə sərxoş olub “kəşf etdiyi” həşəratı da kənddə unudub gedir. Taxıla zərər vuran həşəratla onu xilas etməli olan “taxıl həkimi”nin, “ziyalı”nın mövqeyi vurulan zərərlə eyniyyət təşkil etməsi (həşəratda maddi, həkimdə mənəvi və maddi) ümumi peşə adı ilə acı ironik mövqedə əks olunur.

“Saqqallı uşaq” hekayəsində sərlövhə cəmiyyətin mənən şikəst etdiyi, avam, savadsız hala saldığı yaşlı kişi — Kəblə Əzim (Kəblə Əzimlər) “saqqallı uşaq” simvolik adı ilə ifadə olunur. “Şeir bülülləri” hekayəsində də sərlövhə bu mətləb üzərində qurulub. “Şeir bülülləri” ədibin qəliz və başqa dillərdən yoğrulmuş şeirlərdən qopa bilməyən şair və ziyalılara verdiyi ümumi addır. Onlar xalq ruhuna həqarətlə baxan, öz doğma dil və mənəviyyatını unudub əcnəbi dilləri üstün tutan ziyalılardır. Kinayəli təzad həqiqi bülül ilə hekayənin adı arasında məharətlə qurulmuşdur. Bu sərlövhə dil və ədəbiyyatımızı əcnəbi, yadelli təsirə məruz qoyanlara ittiham kimi səslənir (Vahabova, 2014, p. 291). Sadəlik, təbiilik və real həyata yaxınlıq Mirzə Cəlil hekayələrinin əsas məziyyətləridir. Buradan bəlli olur ki, müəllif öz xalqının həyatını və dünyagörüşünü yaxşı bilir və incə müşahidə qabiliyyətinə malikdir. Onun bilavasitə həyatdan götürülmüş hekayələri boş fantaziyanın məhsulu deyildir. Başqa bir məziyyəti də onun müşahidə etdiyi həyatı canlı və anlaşıqlı dil ilə, Şərq yumorunun aydın xüsusiyyətləri ilə verə bilməsidir ki, bu da oxucunun nəzərini hər şeydən çox cəlb edir.

“Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyamızın əsasıdır və həmin ideologiyanın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir. O dövrdə həm milliliyə bağlı olmaq, həm də dünyəvi, ümumbəşəri dəyərləri qiymətləndirmək, onları öz yaradıcılığında əks etdirmək və xalqımızın ümumi səviyyəsini qaldırmaq cəhdləri böyük vətəndaşlıq cəsarəti idi” (Heydər Əliyev, 1994).

Mirzə Cəlil realizmi dərin köklü bir realizmdir. Tərəfgirlik onun hər bir əsərinin mahiyyətində olsa da, heç bir əsərin zahirində nəzərə çarpmır. Ən yüksək kin və ədavət bəslədiyi düşməne qarşı heç bir acı, mənfi söz işlətmədiyi kimi, ən çox sevdiyi, idealizə etdiyi dostu da quru, çılpaq sözlə mədh, tərif etmir. Ədib hər iki halda bir yol ilə — həqiqəti göstərərək, həyatı olduğu kimi vermək yolu ilə, yəni realizm yolu ilə gedir.

Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərində sərlövhəni məharətlə seçib yerində işlədə bilən sənətkarlardandır. Ədib öz əsərlərinə təsadüfi ad seçmir; bu adlar əsərin məzmunu, ideyası ilə tam vəhdətdə götürülür, bu mətləblərlə həmahəng, hətta eyni olur. Ədibin nəsrində istifadə olunan sərlövhələr müxtəlifdir. Şərti olaraq onları belə qruplaşdırmaq olar:

I. Vulqar sözlərlə işlədilib ironik mövqeyi bildirən sərlövhələr: “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Zırrama”.

II. Adlara verilən sərlövhələr: “Usta Zeynal”, “Qurbanəli bəy”, “Molla Fəzləli”, “Baqqal Məşədi Rəhim”.

III. Peşə ilə bağlı adla ifadə olunan sərlövhələr: “Dəllək”, “Qəssab”, “Hamballar”, “Qəza müxbiri”, “Taxıl həkimi”.

IV. Müxtəlif adlarla yazıçı mövqeyinin ifadəsi kimi verilən sərlövhələr: “Şeir bülbülləri”, “Saqqallı uşaq”, “Bəlkə də qaytardılar” və s. (Vahabova, 2014, p. 25).

Əməkdar elm xadimi, ədəbiyyatşünas, tənqidçi Əziz Mirəhmədovun fikrinə görə, Mirzə Cəlilin vəfatından sonra ailəsi onun avtoqraflarının çoxunu və *Molla Nəsrəddin* jurnalının bir neçə illik komplektini SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialına, yəni indiki Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna vermişdir. Yazıcının Əlyazmalar İnstitutunun saxlanğıcında olan şəxsi arxivinin təsviri M.C.Paşayev tərəfindən nəşr edilmişdir. Son illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunun arxivindən Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsus fonddan ədibin daha üç pyesi aşkara çıxarılmışdır. Birpərdəli *Lənət* pyesi və *Oyunbazlar* səhnəciyi 20-ci illərin başlanğıcında yazılmışdır. *Lənət* pyesində *Danabaş kəndinin məktəbinin* süjeti ilə səsləşən motivlər əks etdirilmişdir. Lakin bu əsərdə məlum pyesdən fərqli olaraq avam kütləni başabəla, yarımçıq “ziyalı” əvəz etmişdir. *Lənət* pyesində öz işinin öhdəsindən gələ bilməyən, qumara qurşanan müəllim Həsənov əsas tənqid hədəfidir. *Oyunbazlar* səhnəciyində isə yeni həyatın başlanğıc çətinlikləri və mövhumatın tənqidi ön plana çəkilmişdir (Əliyev, 2005, p. 273).

Tənqidi-realist ədəbi cərəyanın görkəmli nümayəndəsi Mirzə Cəlil “Molla Nəsrəddin”, “Hop-hop”, “Lağlağı”, “Dəli”, “Cızvızçı”, “Hərdəmxəyal”, “Yuxusuz Molla əmi” imzaları ilə qələmini sınınamışdı.

Bədii-publisist əsərlərini Cəlil Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” imzaları ilə yazan, sağlığından başlayaraq bu günə kimi bütün kitablarında, tərcümeyi-hal sənədlərində müəlliflik, şəxsiyyət bildirilən məqamlarda Cəlil Məmmədquluzadə kimi təsdiq olunan böyük ədibə “Mirzə Cəlil” adını xalq vermişdir (Həbibbəyli, 1994, p. 4).

Nəticə

Mirzə Cəlil realizmi böyük, zəngin bir ədəbi məktəbdir. Qurtuluş, azadlıq, demokratizm, maarif-pərvərlik bu məktəbin başlıca ideya məzmununu təşkil edir. M.Ə.Sabir, Əli Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Ə.Haqverdiyev, M.S. Ordubadi, M.Ə.Möcüz, F.Köçərli, Ömər Faiq kimi əsrin böyük ədəbi simaları bu məktəbə mənsub adamlardır. Bunların hər birində *Molla Nəsrəddin* realizm üslubunun xüsusiyyətləri bu və ya başqa dərəcədə davam və inkişaf etdirilmişdir. *Molla Nəsrəddin* əsl xalq jurnalı idi; bütün janrlarda çap etdiyi əsərlərin ümumi ruhuna, dil və üslubunun sadəliyinə, aydınlığına görə də xəlqiliyin gözəl nümunəsi idi. Bundan əlavə, jurnalın məziyyətlərindən biri də ilk nömrəsindən başlayaraq, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına müntəzəm və geniş yer verməsi, atalar sözü və məsəllər, lətifələr, tapmacalar və bayatılardan öz satirik məramına, üslubuna uyğun şəkildə istifadə etməsi idi. Atalar sözü və məsəllər *Molla Nəsrəddin* jurnalında çox zaman xalqda işləndiyi adı mənasından fərqli olaraq, daha dərin ictimai-siyasi məzmun kəsb edir, satirik mündəricə daşıyırdı.

Mirzə Cəlil yumorunda dərin bir rəğbət hiss olunur. “Quzu”, “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal” hekayələrində bu rəğbət daha aydındır; çünki bu üslubda ədib ən çox müsbət adamları, həyat, əmək adamlarını, kəndliləri, fəhlələri, sənətkarları gülüş obyektı etmişdir. Bu zümrədən olanlar nə qədər avam, sadələvh olsa da, ədib onları məhəbbətlə, hörmətlə təsvir edir. Onların tənqidini də gülüş, zarafat yolu ilə verir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətinin və ölkəyə rəhbərliyinin bütün dövrlərində — istər sovet, istərsə də müstəqillik illərində — klassik bədii-fəlsəfi irsi dərinlən öyrənmiş və bu zəngin məfkurə qaynağını yüksək dəyərləndirmişdir. Ulu öndər Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikrini zənginləşdirən mütəfəkkir, yazıçı və şairlərin ədəbi-bədii yaradıcılığına həmişə yüksək qiymət vermiş, onların milli məfkurə irsinin və bəşəri ideyalarının Azərbaycanın mənəvi sərvətinə çevrilməsinə hərtərəfli diqqət və qayğı göstərmişdir. Bu gün Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursu layiqincə davam etdirilir. Mirzə Cəlil irsi yenə də diqqət mərkəzindədir. Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi

haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamına uyğun olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin *Əsərləri* dörd cildə nəşr olunmuşdur (ARP Sərəncamı, 2004). 2006-cı ildə *Molla Nəsrəddin* jurnalının nəşrə başlamasının 100, 2016-cı ildə 110 illiyi və 2019-cu ildə C.Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi barədə Prezident sərəncamı Ulu öndərin böyük siyasətinin uğurlu davamıdır.

Daim inkişaf duyğusu ilə yaşayan xalqın azad və savadlı insanlarla dolu bir dünya görmək istəyi bu gün üçün reallaşmışdır. Çünki bədii söz ən güclü vasitə olaraq cəmiyyəti kamilləşdirən və vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq duyğularını formalaşdırmışdır. Qazandığımız 34 illik müstəqillik dövründə də Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında olan bədii sözün təsir gücü özünü təsdiq edərək gerçəkləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası. (1994). *Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam* (No. 5427).
2. Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında. (n.d.). <https://e-qanun.az/framework/5427>
3. Əliyev, A. (2005). *Mirzə Cəlil və Azərbaycan mətbuatı*. Elm.
4. Əliyev, H. (1994, dekabr 28). *Böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 125 illiyinə həsr edilmiş yubiley gecəsində nitq*. Azərbaycan Respublikası Prezidenti.
5. *Cəlil Məmmədquluzadə: bibliografiya*. (2019).
6. *Cəlil Məmmədquluzadənin ev-muzeyinin fəxri qonaqlar kitabına ürək sözləri*. (1994, dekabr 28). Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikası Prezidenti.
7. Həbibbəyli, İ. (1994). *Cəlil Məmmədquluzadə*. Şərq-Qərb.
8. Məmmədquluzadə, C. (1967). *Məqalələr, xatirələr*. Azərbaycan SSR EA.
9. Mir Cəlil, & Hüseynov, F. (1982). *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*. Maarif.
10. *Mirzə Cəlil dühasının işığında*. (2014). Mədəniyyət.
11. Qasimov, H. (1993). *Müasir Azərbaycan romanı: Janrın poetika və tipologiyası* [Fəlsəfə elmləri namizədi dissertasiyası].
12. Vahabova, S. (2014). *Cəlil Məmmədquluzadə əsrinin poetikası*. Elm və Təhsil.

Daxil oldu: 17.06.2025

Qəbul edildi: 02.09.2025